

УДК 069(1-4)+904]+738.6+94(477-22)

Вакуленко Ліана Василівна

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
сектору "Археологія доби раннього заліза"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
vakulenko08@gmail.com

Безкоровайна Юлія Григорівна

завідувач сектору "Середньовічна археологія"
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
slavianka_j@meta.ua

Прокопенко Володимир

кандидат хімічних наук,
науковий співробітник,
Інститут біоорганічної та нафтохімії НАН України
(Київ, Україна)
velizariy@gmail.com

Vakulenko Liana

Doctor of historical sciences,
Leading researcher,
Sector 'Archaeology of the early Iron Age',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Bezkorovaina Yulia

head of the sector 'Medieval Archaeology',
research department of preservation of funds,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Prokopenko Volodymyr

candidate of chemical sciences (PhD),
Research fellow,
Institute of Bioorganic Chemistry and Petrochemistry,
National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

ПШЕВОРСЬКЕ ПОХОВАННЯ ЗІ ЗБРОЄЮ (НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО ФОНДІВ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)

THE PRZEWORSK GRAVE WITH WEAPON (NEW ACQUISITIONS OF THE FUNDS OF THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY)

Анотація

У 2014 р. до зібрання НМІУ надійшли речі з пшеворського поховання, знайденого у с. Волиця, Гусятинського р-ну Тернопільської обл. Це – предмети стародавнього озброєння: умбон та держак щита, зігнутий меч, два

наконечники списів. Обставини, за яких була зроблена знахідка, невідомі. Всі речі мають виразні сліди дії вогню, отже походять із кремаційного поховання. Крім того, не викликає сумніву, що зброя була спеціально пошкоджена ще в давнину. На жаль, відсутні відомості про тип поховання, зокрема, невідомо, де містилися спалені кістки. До того ж немає певності, що це повний комплект речей, які були в похованні. Втім характер знахідок не викликає сумніву в культурній приналежності пам'ятки. Кремація на стороні та вміщення ритуально поламаних предметів озброєння є типовою рисою поховального обряду пшеворської культури. Її пам'ятки відомі на території Польщі та Західної України. Більшість дослідників вважають, що пшеворську культуру складала група германських племен, які перебували під сильним впливом кельтської культури. Міграція пшеворського населення на територію Волині, Галичини та Поділля почалася наприкінці I ст. до н. е. і в кілька етапів тривала до III ст. н. е. Характерний тип меча, форма умбона та наконечників списів дають змогу визначити час пам'ятки, виявленої поблизу с. Волиці, фазою C1a пізньоримського часу (150–220 рр. н. е.).

Ключові слова: пшеворська культура, поховання, кремація, зброя, меч, спис, щит, умбон щита, держак щита.

Summary

In 2014 the collection of the National Museum of Ukrainian History received items from the Przeworsk grave, that was found in the Volytsia village, Gusyatin district, Ternopil region. These are ancient weapons: a shield boss and a shield hilt, a sword, folded in two and bent and two spearheads. The circumstances under which the discovery was made are unknown. All things have distinct traces of fire; therefore they come from the cremation grave. In addition, there is no doubt that all weapons have been intentionally damaged in antiquity. Unfortunately, there is no information about the type of the grave. However, the nature of the finds does not leave any doubt about its cultural identity. Separate cremation and putting of ritually broken weapons in graves are typical features of the funeral rites of the Przeworsk culture. Its sites are well known in Poland and Western Ukraine. Most researchers believe that Przeworsk population was a group of Germanic tribes that were under the strong influence of Celtic culture. Migration of the Przeworsk population to the territory of Volhynia, Galicia and Podillia began at the end of the 1st century BC and consisted of several stages. The specific type of the sword, the shape of the shield boss and spearheads allow determining the time of the site that was found near Volytsia village as a phase C1a of the Late Roman age (150–220 years AD).

Key word: Przeworsk culture, grave, cremation, weapon, sword, spear, shield boss, shield handle

У 2014 р. до зібрання Національного музею історії України (далі – НМІУ) надійшли речі з пшеворського поховання, випадково знайденого у с. Волиця, Гусятинського р-ну Тернопільської обл.: два наконечники списів, складений вдвоє та зігнутий меч, деталі щита (умбон та держак)¹. Усі речі комплексу були відреставровані у відділі наукової реставрації пам'яток НМІУ (рис. 1).

Обставини цієї знахідки невідомі. Також немає впевненості, що всі речі були зібрані. Наявні предмети мають виразні сліди дії вогню, отже, походять із кремаційного поховання. На жаль, немає відомостей про тип поховання (урнове чи ямкове), тобто невідомо, де саме містилися людські рештки.

Характер знайдених речей не викликає сумніву в культурній належності пам'ятки. Звичай спалювати озброєного небіжчика на поховальному вогнищі та вміщувати спеціально пошкоджену зброю до могили є характерною рисою поховального обряду пшеворської культури², пам'ятки якої у римський час відомі на території Польщі та Західної України³. Більшість дослідників вважають, що пшеворську культуру створила група германських племен, які перебували під сильним впливом кельтської культури. У різний час і, можливо, на окремих ділянках загальної території пшеворської спільноти, головну роль відігравали різні племена, назви яких зафіксували письмові джерела: лугії, асдинги, віковали, вандалі⁴.

1 Комплекс експонується в НМІУ на тематичній виставці "Зброя та військове спорядження в колекції Національного музею історії України: від давнини до сучасності".

2 Godłowski K. Kultura przeworska // PZP. – 1981. – Т. V. – С. 106–120.

3 Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. – Lwów, 1932. – 193 s.; Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim // Mat. Star. i Wcz. – 1973. – Т. II. – С. 127–254; Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністрів'ї і Західному Побужжі. – К., 1984. – 96 с.

4 Godiowski K. Kultura przeworska... – С. 133–135; Godiowski K., Okulicz I. Prowincje kulturowe strefy środkowoeuropejskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich // Problemy kultury wielbarskiej. – Słupsk, 1981. – С. 27–64.



Рис. 1. Комплекс озброєння з поховання пшеворської культури у Волиці у експозиції НМІУ.

Отже, перейдемо до опису знахідок. Обидва наконечники списів були спеціально поламані. Перший із них – ромбічний у перерізі, масивний видовжений листопадібний наконечник (довжина – 210 мм, максимальна ширина – 44 мм) (рис. 2) має загнутий край вістря. Наконечник плавно переходить у масивну втулку із розширеним кінцем (довжина – 80 мм, діаметр – 16–22 мм). На відстані 10 мм від її кінця зберігся цвях, яким втулка прикріплювалася до дерев'яного древка. За класифікацією списів пшеворської культури П. Качанівського, волицький наконечник належить до типу XIII, поширеного у фазах В2 / С1 (150–270 рр. н. е.)⁵.



Рис. 2. Наконечник списа з поховання у Волиці.



Рис. 3. Наконечник списа з поховання у Волиці.



Рис. 4. Меч з поховання у Волиці.

⁵ Kaczanowski P. Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego. – Kraków, 1995. – S. 22. – Tabl. XI, 3, 4.

Другий наконечник списа ромбічний у перерізі мав видовжену листоподібну форму (рис. 3). Він зберігся частково (ширина 30–35 мм, довжина – 163 мм). Відсутність втулки дає змогу визначити його тип (X¹⁶) лише приблизно. Подібні вістря відомі на пшеворських пам'ятках у широкому хронологічному діапазоні фаз B2 / C1–C2.

Набори з двох наконечників списів зустрічаються у похованнях пшеворської культури. Списи, без сумніву, були головною наступальною універсальною біфункціональною зброєю варварського населення, яку піші воїни використовували як дистанційно, так і у ближньому бою. Побутує думка, що битва починалася з метання коротших і легших списів, а під час безпосереднього зіткнення з ворогом билися списами з масивнішим вістря, якими і рубали, і кололи⁷. Зауважимо, що списи є зброєю, яка разом із умбонами щитів, найчастіше зустрічається у пшеворських похованнях.

Знайдений у похованні двосічний меч був поламаний надвоє та додатково зігнутий у вигляді літери “П” (рис. 4). Його широкий клинок шестигранний у перерізі поступово звужується до кінця меча. Посередині леза розташовані два симетричні повздовжні доли, що з'єднуються на кінці (рис. 5).

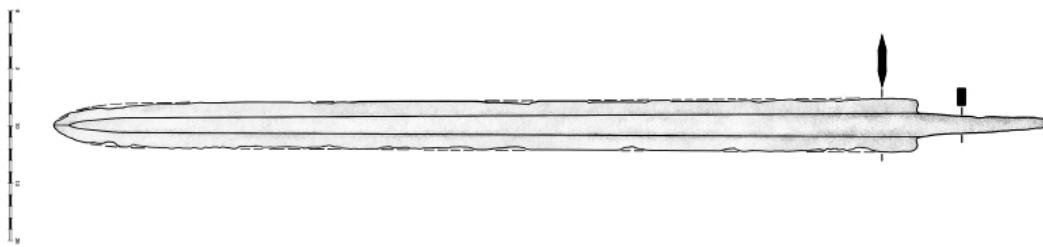


Рис. 5. Графічна реконструкція двосічного меча з Волиці

Загальна довжина меча – 823 мм, довжина клинка – 750 мм, ширина – 44 мм. Прямокутний у перерізі стержень руків'я (довжина – 108 мм) поступово звужується та закінчується овальним наверх діаметром 6 x 10 мм⁸. За класифікацією мечів пшеворської культури М. Біборського подібні мечі належать до IX типу⁹. За довжиною леза дослідник поділяє їх на два варіанти: 1-й – із довжиною клинка 640–700 мм, 2-й – 550–630 мм¹⁰. За цією ознакою меч, виявлений у Волиці, належить до 1-го варіанту. Хоча, слід зазначити, що його клинок за шириною більше відповідає вимірам мечів 2-го варіанту. Іншою відмінністю меча з Волиці є не гострий, а заокруглений кінець. Утім, меч цього типу, але із заокругленим кінцем, був знайдений у пшеворському похованні в Іновроцлаві¹¹. Як вважає М. Біборські, подібні мечі, які завдяки значній довжині та ширині мали більшу ударну силу, є перехідною формою від коротких римських мечів типу *gladius* до довгої пізньоримської *spatha*. Велика серія подібних мечів походить із території Римської імперії¹². Комплексні дослідження пшеворської зброї, зокрема металографічні аналізи, засвідчили, що чимало мечів, знайдених у пшеворських похованнях, мають римське походження або наслідують римські взірці. Характерною рисою саме римських мечів вважається наявність на клинках долів. Рифлена поверхня клинка меча (доли) була ознакою його більш високої якості, що мало значення у римсько-варварській торгівлі і впливало на вартість товару. До того ж для таких мечів є характерним завершення стержня руків'я пласким круглим чи овальним наверх. Варвари здобували римські мечі у битвах, а також отримували шляхом легального та нелегального обміну.¹³

6 Kaczanowski P. Op. cit. – S. 21. – Tabl. X, 6.

7 Kontny B. The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of barbarian weapons and fighting techniques in the Roman Period based on the analysis of graves containing weapons. The case of the Przeworsk Culture // *Journal of Roman Military Equipment Studies*. – 2008. – T. 16. – P. 110–111.

8 Висловлюємо подяку С. В. Діденку за графічну реконструкцію меча.

9 Biborski M. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej // *Materiały archeologiczne*. XVIII. – 1978. – S. 86–90.

10 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich // *Superiores Barbari*. – Krakow, 2000 – S. 53.

11 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – Rys. 10, 1.

12 Ibid – S. 57. – Tabl. 2.

13 Dąbrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie // *Prace archeologiczne*. – 1970. – Z. 12. – S. 86–88; Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – S. 59.

Зазначені особливості, притаманні мечам, виготовленим на території Римської імперії, наявні у мечах, виявленого у Волицькому похованні – довжина, спеціальна обробка клинка та форма руків'я – дають змогу визначити його як римський імпорт. Волицький меч має численні аналогії на території Римських провінцій та серед матеріалів пшеворських пам'яток Польщі¹⁴.

Римські мечі були знайдені у пшеворських похованнях, виявлених на території Західної України. Наприклад, меч із долами, довжиною клинка 650 мм та шириною 55–67 мм, був у похованні, відкритому в смт. Млинів Рівненської обл.¹⁵. Меч із довгим (715 мм) та широким (55–65 мм) клинком виявлений у похованні у с. Підпечери Івано-Франківської обл.¹⁶.

Початок поширення двосічних мечів із довгим клинком припадає на ранню фазу пізньоримської доби – період С1а (150–220 рр. н. е.). Дослідники зазначають, що германці швидко переймали нововведення в озброєнні римського війська, надаючи перевагу мечам. Цікаво, що, на відміну від імпортованих мечів, інші деталі римського військового спорядження (шоломи, кольчуги, кинджали) германці використовували лише зрідка. Вочевидь, для способів ведення бою варварами означені елементи римської військової екіпіровки не підходили¹⁷.

Слід зазначити, що у римлян мечі типу *spatha* були зброєю кінноти. Проте Б. Контни, автор статті про пшеворське озброєння з промовистою назвою "Війна очима археолога..."¹⁸, посилаючись на Тацита, зазначає, що у германців не було кінноти, а коней вони використовували лише для транспортування. Отже, на його думку, такими мечами билася племінна піхота. Проте, не можна ігнорувати той факт, що пшеворські поховання з довгими мечами часто супроводжуються острогами. У наведеній М. Біборським таблиці знахідок 17-ти поховань із такими мечами, у 8-ми з них були предмети кінського спорядження: остроги (7 од.) та вудила (1 од.)¹⁹. Остроги наявні також у складі поховального інвентарю згаданих вище пшеворських поховань – із довгими мечами у Млинові та Підпечерах, які, вочевидь, є похованнями вершників.

На відміну від списів, мечі значно рідше зустрічаються у пшеворських похованнях зі зброєю: можливо, ними були озброєні не всі воїни. Дослідники пшеворських старожитностей зазначають, що мечі були надзвичайно цінною, статусною зброєю, власниками якої були воїни вищого рангу, здебільшого вершники²⁰.

Від дерев'яного щита, виявленого у Волиці, збереглися металеві деталі: умбон та держак (руків'я). Залізний умбон (висота колоти – 125 мм), виготовлений із металевієї пластини товщиною 2–2,5 мм (рис. 6) складається з пустотілої конічної частини, що переходить у прямовисну шийку (висота – 36–37 мм) з полями-крисами діаметром 148–150 мм. Поля умбона частково втрачені; збереглися два з трьох цвяхів (діаметр шляпок – 17 мм), якими умбон прикріплювався до щита. Умбон завершується масивним рівно зрізаним шипом діаметром 19 мм.

Металеві деталі щита є частими знахідками у пшеворських похованнях. Щит був основним елементом захисного спорядження воїна, а також виконував важливу наступальну функцію. Умбон захищав руку та, частково, тіло воїна, а у ближньому бою його шипом можна було вбити або важко поранити противника²¹. Різномасштабні умбони відрізняються висотою та формою колоти, наявністю та довжиною шипа. Умбон із Волиці має аналогії на пам'ятках пшеворської культури та інших германських пам'яток²². Схожий умбон був виявлений у похованні зруйнованого могильника біля с. Добростани Львівської обл.²³. Час побутування таких умбонів припадає на фазу С1а, тобто на другу пол. II – поч. III ст. н. е.²⁴

Знайдене у похованні руків'я щита має вигляд опуклої металевієї пластини товщиною 1,5–2 мм (довжина – 138 мм, ширина в середній частині – 20 мм), розплющені прямокутні кінці якої прикріплювалися до дерев'яної

14 Dąbrowska T., Godłowski K. Op. cit. – S. 86–87; Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – Rys. 2, 6.

15 Козак Д. Н., Прищепя Б. А. Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 153–161.

16 Адамович С., Туліщак В. Нове поховання зі зброєю пшеворської культури з околиць м. Івано-Франківська (в друці); Raddatz K. Die Bewaffnung der Germanen in der jungeren romischen Kaizerzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Gottingen. I. – Philosophisch-Historische Klasse. – 1976. – Nr. 1. – S. 10.

17 Raddatz K. Die Bewaffnung der Germanen in der jungeren romischen Kaizerzeit... – S. 7–8, 10; Dąbrowska T., Godłowski K. Op. cit. – S. 88.

18 Kontny B. The war as see by an archaeologist... – P. 107–145.

19 Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy... – S. 56, Tabl. 1.

20 Wołgiewicz R. Cmentarzysko z okresu późnolatenskogo i rzymskiego w Niemicy, pow. Sławno // MZP. – 1964. – T. 10. – S. 94; Wielowiejski J. Elementy różnicowania społecznego // PZP. – 1981. – T. V. – S. 413–414.

21 Kontny B. Op. cit. – P. 108.

22 Kontny B. Op. cit. – Fig. 10.

23 Śmiszko M. Op. cit. – S. 5. – Tabl. II, 8; Козак Д. Н. Вказ. праця. – Рис. 17, 10.

24 Godłowski K. Kultura przeworska... – S. 87, Tabl. XII, 6.

основи щита. На одному з кінців зберігся цвях із овальною шляпкою діаметром 17 мм. Такі держачи були поширені в пшеворській культурі протягом римського часу²⁵.

Форму щитів германських воїнів дослідники²⁶ реконструюють за зображеннями на римській скульптурі. Мініатюрні копії щитів були знайдені в жіночих та дитячих похованнях пшеворської культури²⁷. Так, у похованні в Надколе (Мазовія) виявлено виготовлену із залізної бляхи товщиною 1 мм модель видовженого шестикутного щита, розмірами 71 x 41 мм. У центрі платівки видавлена конічна опуклість, що імітує умбон, на звороті є імітація держача (рис. 7). На території Польщі та в інших регіонах Європи відомі нечисленні мініатюрні копії щитів інших форм²⁸.



Рис. 6. Умбон та держак з поховання у Волиці.

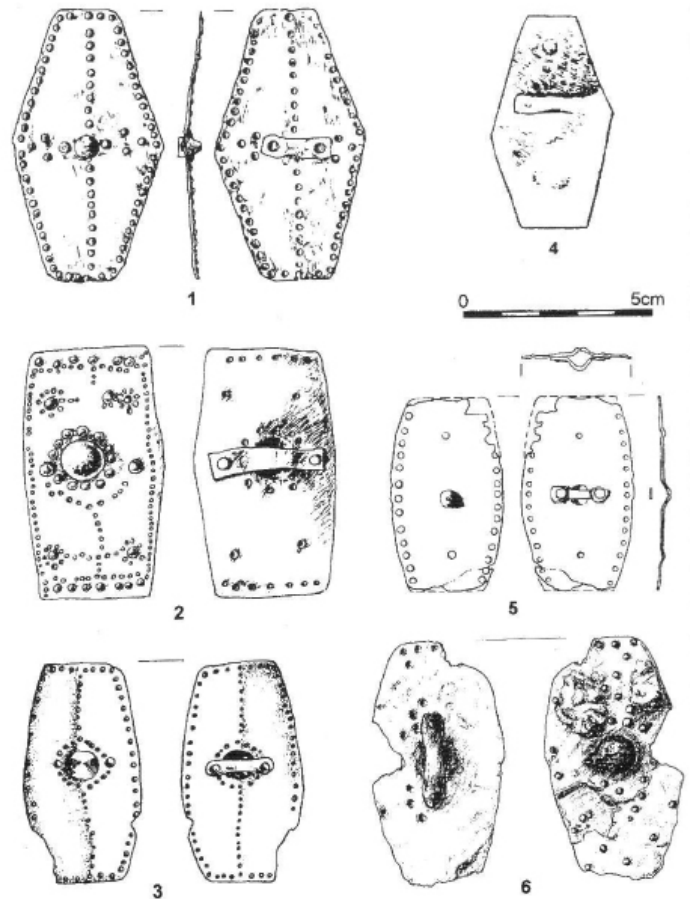


Рис. 7. Мініатюрні копії щитів з пшеворських (1, 2–3, 5–6) та вельбарського (4) поховань (за Andrzejowski J., 2000)

Знахідка зброї у закритому комплексі поховання у Волиці дає можливість не лише уявити обладунок варварського воїна римського часу, а й визначити хронологію пам'ятки, оскільки предмети озброєння є надійними хронологічними реперами. Поховання, що містять двосічні мечі з довгим клинком, з'являються на рубежі фаз B2/C1, досягаючи максимальної кількості у фазі C1a²⁹. Отже, хронологію волицького поховального комплексу слід визначити в цих межах фази C1: 150–220 рр. н. е.

Як уже зазначалося, поховальний обряд, простежений у Волиці, притаманний пшеворській культурі. Зауважимо, що звичай ховати воїнів зі зброєю (як правило, пошкодженою), надає археологам багаті та

25 Godłowski K. *Kultura przeworska...* – Tabl. XII, 6.

26 Kotny B. *Op. cit.* – P. 118–119, Fig. 6–8, p. 126, Fig. 12.

27 Andrzejowski J. *Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkole nad Liwcem // Superiores barbari.* – Kraków, 2000. – S. 23–47, Rys. 2–7.

28 Andrzejowski J. *Op. cit.* – Rys. 1.

29 Biborski M. *Nowe znaleziska rzymskich meczy...* – S. 56.

надзвичайно цінні матеріали не лише для реконструкції озброєння та техніки ведення воєн варварським населенням Європи римського часу, а й для відтворення таких історичних подій, як міграції, військові операції тощо. Найявніші подібні до Волицького могильників та окремих поховань на Західному Побужжі і Подністрров'ї вказує на південно-східний напрямок міграції пшеворського населення, вочевидь направлений до кордонів Римської імперії. Археологічні пам'ятки на цих територіях фіксують дві міграційні хвилі пшеворської людності. Під час першої з них пшеворці розчинилися у новоствореній дакійській липицькій культурі (I–II ст. н. е.), надавши їй певної своєрідності порівняно з іншими дакійськими старожитностями³⁰.

Поховання пшеворських воїнів на західноукраїнських теренах другої пол. II ст. н. е. є свідченням подій часів Маркоманських воєн (166–180 рр. н. е.), коли точилась як міжплемінна боротьба, так і протистояння з римськими військами. Ці поховання, що датуються періодом C1³¹, супроводжувалися зброєю: мечами, наконечниками списів, острогами, умбонами щитів. Поховання з Волиці, у складі інвентарю якого був довгий двосічний меч римського виробництва, належить до раннього пласту цих пам'яток (фаза C1a) і, без сумніву, належало вершнику – воїну високого статусу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Andrzejowski J. Wczesnorzymska miniaturka tarczy z Nadkola nad Liwcem / J. Andrzejowski // Superiores Barbari / Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego. Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagiellonski. – Krakow, 2000. – S. 23–47.*

2. *Biborski M. Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej / M. Biborski // Materiały archeologiczne. XVIII. – Krakow: Muzeum Archeologiczne, 1978. – S. 53–165.*

3. *Biborski M. Nowe znaleziska rzymskich meczy z Barbaricum w świetle problemów konserwatorskich / M. Biborski // Superiores Barbari / Księga pamiątkowa ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego. Instytut Archeologii, Uniwersytet Jagiellonski. – Krakow, 2000. – S. 49–80.*

4. *Dąbrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie / T. Dąbrowska, K. Godłowski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Archeologiczne. – Z. 12. – Kraków, 1970. – S. 77–101.*

5. *Dąbrowska T. Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim / T. Dąbrowska // Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie. – 1973. – T. II. – S. 127–254.*

6. *Godłowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. (Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w środkowej Europie) / K. Godłowski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Archeologiczne. – Z. 11. – Kraków, 1970. – 126 s.*

7. *Godłowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku / K. Godłowski // Materiały Starożytne i Wczesnosredniowieczne / Państwowe Muzeum Archeologiczne. – T. 4. – 1977. – S. 7–238.*

8. *Godłowski K. Kultura przeworska / K. Godłowski // Prahistoria ziem polskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, Wydawnictwo PAN, 1981. – T. V: Późny okres lateński i okres rzymski. – S. 57–135.*

9. *Godiowski K., Okulicz I. Prowincje kulturowe strefy środkowoeuropejskiej w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie wpływów rzymskich / K. Godiowski, I. Okulicz // Problemy kultury wielbarskiej / Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku, 1981. – S. 27–64.*

10. *Kaczanowski P. Klasyfikacja grotów broni drzewcowej kultury przeworskiej z okresu rzymskiego / P. Kaczanowski; Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Uniwersytet Jagielloński. – Kraków, 1995. – 75 s.*

11. *Kontny B. The war as seen by an archaeologist. Reconstruction of barbarian weapons and fighting techniques in the Roman Period based on the analysis of graves containing weapons. The case of the Przeworsk Culture / B. Kontny // Journal of Roman Military Equipment Studies. – T. 16: The Enemies of Rome. – 2008. – P. 107–145.*

12. *Raddatz K. Die Bewaffnung der Germanen in der jüngeren römischen Kaiserzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. – Philosophisch-Historische Klasse. – 1976. – Nr. 1. – S. 3–17.*

13. *Śmiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki zezarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej / M. Śmiszko. – Lwów, 1932 (Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2. Tom 9. Zesz. 2). – 193 s.*

14. *Wielowiejski J. Elementy zróżnicowania społecznego / J. Wielowiejski // Prahistoria ziem polskich. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, Wydawnictwo PAN, 1981. – T. V: Późny okres lateński i okres rzymski. –*

³⁰ *Вакуленко Л. В. Этнокультурная ситуация в Верхнем Поднестровье в I–II вв. н. э. // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 22–34.*

³¹ *Dąbrowska T., Godłowski K. Grob kultury przeworskiej z Hromowki na Ukrainie // Prace Archeologiczne. – 1970. – Z. 12 – S. 86–87.*

S. 413–414.

15. *Wołągiewicz R.* Cmentarzysko z okresu późnolatenckiego i rzymskiego w Niemicy, pow. Sławno / *R. Wołągiewicz* // *Materialy Zachodniopomorskie / Muzeum Narodowe w Szczecinie*, 1964. – Т. 10. – S. 94–135.

16. *Адамович С., Тилищак В.* Нове поховання зі зброєю пшеворської культури з околиць м. Івано-Франківська / *С. Адамович, В. Тилищак* (в друці).

17. *Вакуленко Л. В.* Этнокультурная ситуация в Верхнем Поднестровье в I–II вв. н. э. / *Л. В. Вакуленко* // *Древние славяне и Киевская Русь. Сб. науч. трудов / АН УССР. Ин-т археологии; отв. ред. Толочко П. П.* – Київ: Наукова думка, 1989. – С. 22–34.

18. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / *Д. Н. Козак.* – Київ: Наукова думка, 1984. – 96 с.

19. *Козак Д. Н., Прищепя Б. А.* Нова пам'ятка пшеворської культури на Волині / *Д. Н. Козак, Б. А. Прищепя* // *Археологія.* – 1999. – № 4. – С. 153–161.

REFERENCES

Adamovych S., Tylishchak V. Nove pokhovannia zi zbroieiu pshevorskoj kultury z okolytsi m. Ivano-Frankivska (w drutsi).

Kozak D. N. Pshevorska kultura u Verkhnomu Podnistrovi i Zakhidnomu Pobuzhzhii / *D. N. Kozak.* – Nauk. dumka. – Kyiv, 1984. – 96 s.

Kozak D. N. Nova pamiatka pshevorskoj kultury na Volyni / *D. N. Kozak, B. A. Pryshchepa* // *Arkheolohiia.* – 1999. – № 4. – S. 153–161.

Vakulenko L. V. Ethnocultural situation in the Upper Dniester in the I–II centuries. AD / *Vakulenko L. V.* // *Ancient Slavs and Kievan Rus.* – Kiev, 1989. – P. 22–34.

Список скорочень

MS – *Materialy Starożytnie*, Warszawa.

MZP – *Materialy Zachodniopomorskie*, Szczecin.

Mat. Star. i Wcz. – *Materialy Starożytnie i Wczesnosredniowieczne*, Warszawa.

PZP – *Prahistoria ziem polskich*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

ZNUJ – *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków